

СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПТУ ВВІЧЛИВІСТЬ У СЕРЕДНЬОВЕРХНЬОНІМЕЦЬКІЙ МОВІ

Анотація: Розглянуто розвиток концепту ВВІЧЛИВІСТЬ у середньовірхньонімецькій мові. Висвітлюються поняття „мовна картина світу”, „концептуальна картина світу”, „концепт”, „лексико-семантична група”. Простежуються передумови виникнення слова *höflich* „ввічливий” в німецькій мові. На основі літературних джерел встановлено, що лише прикметники та які саме прикметники виражали концепт ВВІЧЛИВІСТЬ у середньовірхньонімецькій мові.

Ключові слова: *мовна картина світу, концептуальна картина світу, концепт, ввічливість, куртуазна культура.*

Аннотация: Рассмотрено развитие концепта ВЕЖЛИВОСТЬ в средневерхненемецком языке. Освещаются понятия „языковая картина мира”, „концептуальная картина мира”, „концепт”, „лексико-семантическая группа”. Прослеживаются предпосылки возникновения слова *höflich* „вежливый” в немецком языке. На основе литературных источников установлено, что только прилагательные и какие именно прилагательные выражали концепт ВЕЖЛИВОСТЬ в средневерхненемецком языке.

Ключевые слова: *языковая картина мира, концептуальная картина мира, концепт, вежливость, куртуазная культура.*

Abstract: The article is dedicated to the development of the concept POLITENESS in Middle High German. Such notions as “language picture of the world”, “conceptual picture of the world”, “concept”, “lexical-semantic group” are considered. The preconditions of the origin of the word *höflich* “polite” in German are described. The analysis of literary sources has revealed that only adjectives and namely what adjectives expressed the concept POLITENESS in Middle High German.

Key words: *language picture of the world, conceptual picture of the world, concept, politeness, court culture.*

Останнім часом дедалі більшої актуальності набуває дослідження мовної та концептуальної картин світу. Дослідники розмежовують ці картини, хоча межі між ними не достатньо чіткі: вони перебувають у відношеннях логічного перетину або включення.

Концептуальна картина світу (ККС) значною мірою репрезентується понятійною сферою і являє собою підґрунтя мовної картини світу (МКС), однак універсальніша щодо неї і спільна для народів з однаковим рівнем знань про світ, тобто ККС ширша за об'єктом пізнання, а МКС – за предметом пізнання. Складовими ККС є поняття і надпоняття (концепти), а МКС – семантичні поля. В свою чергу, семантичні поля можуть включати лексико-семантичні групи (ЛСГ) як мікросистеми семантично пов'язаних слів однієї частини мови на основі спільних семантичних ознак [7, с. 21]. В нашому випадку досліджується лексико-семантична група прикметників зі значенням *höflich* „ввічливий” у сучасній німецькій мові, а також існуючі між компонентами групи синтагматичні зв'язки, парадигматичні відношення та епідигматичні характеристики. Досліджувана ЛСГ, склад якої було встановлено за допомогою формалізованої процедури інвентаризації, нараховує разом із домінантою *höflich* аж 24 прикметники: *artig, aufmerksam, brav, chevaleresk, diskret, entgegenkommend, formgewandt, freundlich, galant, gefällig, geschliffen, hilfsbereit, kavaliersmäßig, konzilient, kulant, lebenswürdig, nett, ritterlich, rücksichtsvoll, taktvoll, umgänglich, verbindlich, zuvorkommend* [2].

У ході дослідження ЛСГ постає доцільне завдання – простежити історичний розвиток актуального для німецької лінгвокультури концепту ВВІЧЛИВІСТЬ, вираженого прикметниками даної групи, у різних мовних періодах. На нашу думку, аналіз концептів у вигляді певних лексичних мікросистем як складових мовної та концептуальної картини світу в діяхронії „допоможе виявити специфіку мовного членування оточуючого світу й паралельно реконструювати світосприйняття стародавніх народів” [6, с. 37]. Окрім того, саме ЛСГ відповідних прикметників є вдалим вибором об'єкта дослідження, оскільки „для такої реконструкції найціннішими видаються прикметники, в семантичній структурі яких щонайкраще зберігається оцінний елемент, характерний для морально-ідеологічних установок попередніх сторіч” [6, с. 38]. Отже, розгляд концепту ВВІЧЛИВІСТЬ, вираженого прикметниками групи, в діяхронії дозволить простежити семантичну еволюцію кожного з її складових елементів. У такий спосіб здійснюється семасіологічний підхід до вивчення лексики, який передбачає визначення того, що означало те чи інше слово в кожен з періодів розвитку мови і як змінювалось його значення протягом досліджуваного періоду [3, с. 384].

Вивчення МКС передбачає, перш за все, цілісний аналіз номінативно-когнітивної діяльності людини і, відповідно, одиниць лексичного рівня мови, що її виражають. Такий підхід дозволяє вважати одиницею МКС (у певних наближеннях) саме концепт [7, с. 18]. Хоча концепти останнім часом і стали предметом живої уваги багатьох лінгвістів (О.С. Кубрякової, Ю.С. Степанова, Д.С. Ліхачева, А. П. Бабушкіна, М. Ф. Алефіренко, О. О. Селіванової та ін.), не існує якогось чіткого визначення даного поняття. В найбільш загальному вигляді концепт, на думку Ю. С. Степанова, можна уявити, з одного боку, „як згусток культури в свідомості людини, те, у вигляді чого культура входить в ментальний світ людини, і, з іншого боку, концепт – це те, за допомогою чого людина сама входить в культуру, а в деяких випадках і впливає на неї” [8, с. 43]. Більшість мовознавців усе ж погоджуються в тому, що основною формою концепту є слово та словосполучення (у т.ч. і фразеологічне). Отже, дослідження певного концепту дозволяє зрозуміти, як певна ментальна одиниця формується і функціонує у свідомості людини і якими мовними засобами здійснюється її вербалізація.

Мета даної статті – продемонструвати розвиток концепту ВВІЧЛИВИСТЬ у середньовісній німецькій (далі – свн.) період та визначити прикметники, які могли виражати даний концепт в окресленому часовому зрізі, а саме з 1050 по 1350 роки. Цей період в історії німецької мови збігається з бурхливим розвитком феодалних відносин у Німеччині та з хрестовими походами [4, с. 126]. В цей час під впливом Франції та Нідерландів зароджується нова куртуазна (придворна) культура, представниками якої виступають лицарі. Вони перебирають на себе провідну роль у суспільстві та політиці. Життєствердною метою лицаря стає поєднання суспільних та релігійних обов'язків [9, с. 22]. Лицарі служать своєму господарю на війні та в хрестових походах, а у вільний час розважають придворний світ, влаштовуючи турніри, полювання та інші світські заходи. Фігура лицаря стає центральною в придворних колах. Звідси виникає лицарська мораль, служіння дамі серця, лицарське поняття про честь, правила придворної поведінки. Лицарі задають тон світському життю [5, с. 35]. Отже, і література того часу, т.зв. лицарська (куртуазна, світська, придворна) література, покликана оспівувати лицарів та їхні подвиги заради дами серця або свого господаря.

Французька культура, звісно, впливала і на словниковий склад мови і навіть на словотвір. Запозичені слова нової лицарської культури були або суто французькими (*âventiure*), або утворювались за французьким зразком (свн. *höfesch* від *hof*, аналогічно до стфр. (старофранцузька) *corteis*, *courtois* від *cort*, *court* [11, с. 37], укр. *придворний* від *двір*). В свою чергу від свн. слова *hof* у значенні *Fürstenhof* „князівський двір” походять такі прикметники, як *hübsch* „гарний, милий” та *höflich* „ввічливий” [10; 12; 13]. Зупинимось лише на слові *höflich*, яке, оптимально виражаючи концепт, є об’єктом нашого дослідження.

Отже, розквіт лицарської культури, лицарської моралі та дотримання правил поведінки при дворі поступово приводять до того, що від свн. слова *höfesch/hövesch* „придворний” утворюється свн. слово *hoflich/hovelich*, що набуває значення „ввічливий”. Той факт, що придворне життя збагачувало мову новими словами, які розповсюджувались на всі сфери людського буття, свідчить про те, який могутній вплив мала лицарська культура на розвиток мови та суспільних відносин. Лицарська придворна культура вважалася взірцевою в Європі. Двір був місцем, де вчили і вчилися гарних манер [11, с. 107]. Дворяни диктували нові норми поведінки, які згодом оформились в цілу придворну систему знаків, що виражались в жестах, міміці, зовнішньому вигляді та інших проявах вербальної та невербальної комунікації [14, с. 8], таких як привітання та прощання, ведення розмови, звертання до дами чи кавалера, запрошення на танець, поводження в танці. Придворні мали бути *hövesch*, тобто мали демонструвати стриманість, тактовність, обачність, володіти собою, своїми словами та вчинками [16]. Приналежність до двору саме і виявлялась в цій системі культурних знаків та церемоній, основою якій і послужило виникнення такої чесноти, як ввічливість. Ввічливість стала визначати придворне життя [14, с. 8]. Почали змінюватись морально-ідеологічні установки суспільства, за якими жили та якими керувались його члени при здійсненні суспільно очікуваних дій [6, с. 37]. Якщо раніше цінувались лише героїчні якості, то тепер, у 1180 – 1220-х рр., така якість, як ввічливість, ставала вельми позитивною характеристикою особистості.

Звернення до літературних творів того часу дозволить наочно побачити картину вживання слів для вираження концепту ВВІЧЛИВІСТЬ. Адже саме текст служить основою мовленнєвого підходу

до вивчення лексики, джерелом невичерпних мовленнєвих контекстів, в яких реалізуються досліджувані концепти. За визначенням М. Ф. Алефіренко, текст – це цілісне комунікативне утворення, компоненти якого об'єднані в єдину ієрархічно організовану семантичну структуру комунікативною інтенцією (задумом) його автора [1, с. 303]. Середньовічний текст, на нашу думку, дає чітке уявлення про навколишній світ, яким його спостерігали і реконструювали мовними засобами тогочасні автори.

Найвизначніші літературні джерела досліджуваного періоду представлені такими творами, як „Енеїда” Генріха фон Фельдеке, „Івейн” Гартмана фон Ауе, „Трістан” Готфріда Страсбурзького, „Парцифаль” Вольфрама фон Ешенбаха, а також „Пісня про Нібелунгів” невідомого автора. Ці та багато інших свн. текстів електронної бази даних (загалом 409 текстів) [15] служили матеріалом нашого дослідження.

Перевіривши за електронною базою свн. творів (21 млн. слововживань) слова зі списку досліджуваної ЛСГ, ми з'ясували, що з 24 прикметників лише 4 функціонували в свн. мові, а саме: *höflich* (свн. *hoflich*, *hovelich*), *freundlich* (свн. *vriuntlich*), *geschliffen* (свн. *gesliffen*, *geschliffen*), *ritterlich* (свн. *riiterlich*, *ritterlich*). Слово *höflich* дійсно передає значення „(куртуазно) ввічливий” і налічує 192 слововживання (далі – СВ):

- *die richen lagen riche, die höfschen hoveliche* (Gottfried von Strassburg, Tristan und Isold, Zeile 593–594);
- *dâ wil ich hoveliche zuht dich heizen lëren* (Konrad von Würzburg, Der Trojanische Krieg, Zeile 14192–14193) [15].

Слід також зауважити, що прикметник *höflich* стандартно трапляється в поєднаннях типу *nach hovelichem site* (20 СВ), *mit hovelichem schalle* (9 СВ), *von hovelichen maeren* (7 СВ), *mit hovelicher zühte* (5 СВ), що свідчить про відповідність поведінки куртуазним нормам та важливість їх дотримання.

Слово *ritterlich* „лицарський” ще не описувало досліджуваний концепт і вживалося в значенні „притаманний лицарю; такий, яким належить бути лицарю; видний, показний”, проте значна кількість слововживань у творах (2267 СВ) наочно засвідчує реальну картину розквіту лицарської доби:

- *Êrec trûwete im vil sêre umb sîn **ritterliche** êre, daz er der geruochte phlegen, als sich endete der segen, schilt und ros was im bereit* (Hartmann von Aue, Erec, Zeile 2498–2502);
- *ich wil benamen kneht wesen, unser vordern sint hie vor genesen mit **ritterlicher** arbeit und mit so grozzer werdikeit* (Der Stricker, Die beiden Knechte, Absatz 178, Zeile 77–80) [15].

Прикметник *ritterlich* також вживається в таких стабільних зворотах, як *mit **ritterlichen** siten* (85 СВ), *nâch **ritterlichem** prîse* (57 СВ), *mit **ritterlicher** tât* (56 СВ), *durch **ritterliche** ere* (29 СВ), що говорить про те, як високо цінувались такі лицарські чесноти, як мужність, вірність, розсудливість, почуття честі, ввічливість.

Слово *freundlich* (521 СВ) ще не фіксувало значення „ввічливий” і виражало своє основне значення „дружній, привітний”, хоча семантика слів *freundlich* та *höflich* досить близька, і ця семантична близькість проявиться, очевидно, в наступний період:

- *beidiu liebes unde guotes und maneger hande muotes, der edelem herzen sanfte tuot: ez wecket **vruntlichen** muot* (Gottfried von Strassburg, Tristan und Isold, Zeile 4767–4770);
- *daz im daz waer von herzen leit und wolte iemer sîn bereit dienstlicher friuntschaft mit **friuntlicher** triuwe craft, ân alles valsches underswanc* (Konrad von Würzburg, Der Trojanische Krieg, Zeile 45913–45917) [15].

Прикметник *freundlich* також часто зустрічається в таких виразах як *mit **friuntlichen** siten* (18 СВ), *mit **friuntlichem** muote* (13 СВ), *in **friuntlichen** minnen* (11 СВ), що вказує, мабуть, на те, що дружні стосунки були плідним підґрунтям для розвитку такої чесноти, як ввічливість.

Слово *geschliffen* (7 СВ) вживалося в той час лише в своєму прямому значенні „шліфований” (*sein swert ist wol **geschliffen*** (Neidhart von Reuenthal, Neidhart Lieder, Lied 130, Stanza 2, Zeile 7) [15]), а переносне значення „витончений, вишуканий” отримало, очевидно, аж на сучасному етапі розвитку німецької мови.

Як бачимо, для вербалізації концепту ВВІЧЛИВІСТЬ у свн. мові служить лише прикметник *höflich*, який і з’явився тоді на вимогу часу для зміни морально-ідеологічних установок та переоцінки цінностей у тогочасному суспільстві. Щодо іменника *Höflichkeit*

„ввічливість”, який мав би найповніше передавати зміст концепту ВВІЧЛИВІСТЬ, то, за даними етимологічних словників, він з’явиться лише в XV ст. [10], і електронна база свн. творів [15] не фіксує жодного посилання на цей іменник.

Наразі постає чергове завдання – простежити розвиток концепту ВВІЧЛИВІСТЬ у наступних мовних періодах та з’ясувати, як прикметники досліджуваної ЛСГ поступово набували значення „ввічливий” у процесі становлення концепту.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алефиренко Н. Ф. Спорные проблемы семантики : монография / Алефиренко Н. Ф. – М. : Гнозис, 2005. – 326 с.
2. Горлова Л. А. Лексико-семантическая группа немецких прикметников с значением „ввічливий”: инвентаризация та парадигматичні відношення (на основі компонентного аналізу словникових дефініцій) / Л. А. Горлова // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Філологічні науки (мовознавство). Вип. 75 (1). – Кіровоград, 2008. – С. 105–109.
3. Левицький В. В. Семасіологія / В. В. Левицький. – Вінниця : Нова Книга, 2006. – 512 с.
4. Левицький В. В. Історія німецької мови : посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. В. Левицький. – Вінниця : Нова Книга, 2007. – 216 с.
5. Мізін К. І. Історія німецької літератури: від початків до сьогодення : навч. посіб. для студентів-германістів [нім. мовою] / Мізін К. І. – Вінниця : Нова Книга, 2006. – 336 с.
6. Огуй О. Д. Реконструкція давнього світосприйняття в англосаксонському „Беовульфі” (спроба кількісного підходу) / Олександр Огуй // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. – Чернівці : Рута, 2002. – Вип. 136 : Германська філологія. – С. 37–44.
7. Огуй О. Д. Мовна і концептуальна картини світу: ономасіологічна проблема, семасіологічний підхід та голістична перспектива / Олександр Огуй // Іноземна філологія : україн. наук. збірник. – Львів, 2007. – Вип. 117.
8. Степанов Ю. С. Константы: словарь рус. культуры / Ю. С. Степанов. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб. : Академ. проект, 2001. – 990 с.
9. Baumann B. Deutsche Literatur in Epochen / Barbara Baumann, Birgitta Oberle. – Ismaning : Max Hueber Verlag, 2000. – 368 S.
10. Duden. Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. Bd. 7. – Mannheim ; Leipzig ; Wien ; Zürich : Dudenverlag, 1989. – 840 S.

11. Ehrismann O. Ehre und Mut, Abenteuer und Minne: höfische Wortgeschichten aus dem Mittelalter / Otfrid Ehrismann. – München : Beck, 1995. – 275 S.
12. Etymologisches Wörterbuch des Deutschen / erarb. unter der Leitung von W. Pfeifer. – München : Deutscher Taschenbuch Verlag, 1997.
13. Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / Friedrich Kluge. – 23., erw. Aufl. – Berlin ; New York : de Gruyter, 1999. – 922 S.
14. Über die deutsche Höflichkeit: Entwicklung der Kommunikationsvorstellungen in den Schriften über Umgangsformen in den deutschsprachigen Ländern / zsgest. und hrsg. von Alain Montandon. – Bern ; Berlin ; Frankfurt/M. ; New York ; Paris ; Wien : Lang, 1991. – 238 S.
15. <http://mhdadb.sdg.ac.at:8000/index.html>
16. Куртуазность [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/Куртуазность>.